॥ ओ३म् ॥ शिक्षाशास्त्री ~~द्वितीय वर्ष~~

रघुवंशस्य द्वितीयसर्गस्य कथासारः प्रथम वर्ष

रघुवंशस्य द्वितीय सर्गे राजा दिलीपः द्वितीय दिवसे प्रातःकाले गोः पूजनं समाप्य गोसेवार्थं राजा दिलीपेन सह रानी सुदक्षिणा सह वने गच्छति। अनेन प्रकारेण एव एकाविंशतिः दिनानि व्यतीय द्वाविंशतिः दिवसे रात्रः परीक्षार्थं गौ हिमालय पर्वतस्य एकस्यां गुहायां प्रविष्टवन्तः। नन्दिनी गौः एव मायया एकं छद्मवेशधारिणं सिंहं रचितवती विरचय्य सः सिंहः ~~राजा दिलीपो~~ एतोपरि आक्रमणं ~~अकरोत्~~ च चकार। अनन्तरं राजा दिलीपेन नन्दिनी ~~गौः~~ गोः ~~ध्वनिं~~ राजा दिलीपः नन्दिनी गोः ध्वनिं अश्रृणोत्। तस्याः करुणा पूर्वकं शब्दान् न अश्रृणोत्। गोः उपरि सिंहस्य आक्रमणं दृष्ट्वा राजा दिलीपः क्रोधयुक्तः भवति। राजा दिलीपेन एव धनुः उत्थापिता तदनन्तरं शरैः नन्दिनी गोः संरक्षणस्य उपायं कृतवान् किन्तु दिलीपः तस्मिन् साफल्यं न प्राप्तवान् तम् दिलीपं दृष्ट्वा सिंहः अहसत्। सः सिंहः दिलीपं ~~उक्तवा~~ उक्तवान् हे राजन्! भवान् यावदपि प्रयत्नं करिष्यति मम मृत्योः तद् सर्वं निरर्थकं एव भविष्यति। मतोहि भवतः शरांसि मम शरीरं भेत्तुं न समर्थाः सन्ति एतद् भवान् न जानाति

राजा दिलीपः सिंहम् कथयति यत् अहं क्षत्रियः मम धर्मोऽयम् नन्दिनी गोः संरक्षणं। अतः यावत् अहं प्रयत्नं कर्तुं शक्नोमि तावत् अहं प्रयत्नं निरन्तरं करिष्यामि। यदि नन्दिनी गाम् किमपि अभूत् तर्हि अहं गुरोः वसिष्ठस्य अग्रे कथं गमिष्यामि।

अतः यावत् भवान् (सिंहः) गाम् न त्यजति तावत् अहं आश्रमं प्रति न गमिष्यामि इति राजा दिलीपः सिंहस्य पुरतः स्वं प्रतिज्ञायामास। किन्तु तदापि यदा राजा दिलीपेन दृढं इच्छा मपि अयं सिंहः नन्दिनी गाम् न मुञ्चति तदा अयं दिलीपः सिंहं कथयति यत् भवान् मम प्राणान् हरतु किन्तु नन्दिनी गाम् त्यजतु यदि न त्यजति भवान् मांसं भोक्तुं इच्छति, यदि बुभुक्षितोऽस्ति तर्हि नन्दिनीं त्यज मम भक्षणं कुरु अहं वचनं ददामि, यदि भवान् गाम् त्यक्ष्यति तर्हि अहं स्वप्राणान् भवदग्रे स्वशरीरं तवाग्रे प्रस्थापयिष्यामि एवं उक्त्वा स्वशरीरं स्थापयति। एतद् सर्वं दृष्ट्वा नन्दिनी गौः अति प्रसन्ना जायते किञ्चित् पलेषु राजा दिलीपः किं पश्यति यत् सिंहेन स्वशरीरस्य लोपं कृतम् तस्य अदर्शनं अभवत्। तदा राजा दिलीपः (आश्चर्येण) आश्चर्यपूर्वकं गाम् पश्यति नन्दिनी एतादृशीं राजा दिलीपस्य भक्तिं श्रद्धां च दृष्ट्वा दिलीपं सन्तानप्राप्तेः वरं ददाति। यतोहि एतस्मिन् अवसरे दिलीपेन दृढं किञ्चित्

पेलपु एव राज्ञोपरि आकाशात् पुष्पवृष्टिः अभवत् । यदा एतद् एवं समाप्तं तदा नन्दिन्याः राजा दिलीपं एव माया रहस्य विषये स्पष्टम् । अत्यन्त प्रसन्नतां अनुभूय नन्दिनी दिलीपं कथयति भवान् एकं वरं स्वीकरोतु अनन्तरं राजा दिलीपे न पुत्रप्राप्तेः वरं याचितं ।

नन्दिन्याः सन्ततिप्राप्तेः वरं दिलीपं दत्तं । अनन्तरं दुग्धपानानन्तरं राजा दिलीपः रानी सुदक्षिणा उभौ एव राजधानीं प्रति गच्छतः । किन्तु गमनपूर्व गमनात् पूर्वं द्वितीय दिवसे गुरोः वसिष्ठस्य आशीर्वादं प्राप्य एव राजधानीं जग्मतुः । कालानन्तरमेव रानी सुदक्षिणया राज्ञः दिलीपस्य वंशवर्धनं कृतम्

---

① राजा दिलीपः वशिष्ठस्य आज्ञया कस्याः सेवायाः व्रतम् नयति ?

A. नन्दिनी गोः

② राजा दिलीपेन एकविंशतिः दिनानि यावत् नन्दिन्याः सेवाकृतम् आस्ते ?

A. द्वितीय सर्गे

③ सिंहेन राजा दिलीपस्य परीक्षा कृता ?

A. (२१) द्वाविंशतिः दिवसे

④ सिंह वेषधारिणः नाम किम् ?

A. कुम्भोदरः

⑤ राजा दिलीपः नन्दिन्याः रक्षार्थं किं करोति ?

A. आत्मसमर्पणम्

Scanned with CamScanner

(6) राजा दिलीपाय पुत्रप्राप्तेः वरं का ददाति ?

A. नन्दिनी गौः

(7) नन्दिनी पुत्री आसीत् ?

A. कामधेनोः

(8) रघुवंशस्य द्वितीयसर्गे वर्णनं अस्ति ?

A. गोसेवायाः

(9) रघुवंशस्य कर्ता कः ?

A. महाकवि कालिदासः

(10) "रघुवंशम्" महाकाव्ये प्रथम राजा अस्ति ?

A. राजा दिलीपः

(11) "रघुवंशम्" महाकाव्ये अन्तिमं राजा अस्ति ?

A. राजा अग्निवर्णः

Scanned with CamScanner

॥ अभिज्ञानशाकुन्तलम् ॥ बी.ए प्रथम वर्ष
शास्त्री प्रथम वर्ष
शिक्षाशास्त्री प्रथम वर्ष

(1) अभिज्ञानशाकुन्तलस्य कर्ता कः?
A. महाकवि कालिदासः

(2) अभिज्ञानशाकुन्तले कति अंकाः सन्ति?
A. सप्त अंकाः (7)

(3) अभिज्ञानशाकुन्तलस्य उपजीव्यम् अस्ति
A. महाभारतस्य शकुन्तलोपाख्यानम्

(4) अभिज्ञानशाकुन्तलस्य नायकः अस्ति
A. राजा दुष्यन्तः

(5) अभिज्ञानशाकुन्तलस्य नायिका अस्ति
A. शकुन्तला

(6) अभिज्ञानशाकुन्तलस्य विदूषकः अस्ति
A. माधव्यः (माढव्यः)

(7) शकुन्तलायाः मातुः नाम किम्?
A. मेनका

(8) शकुन्तला कस्य पुत्री अस्ति?
A. विश्वामित्रस्य

(9) शकुन्तलायाः धर्मपिता अस्ति
A. महर्षि कण्वः

(10) अभिज्ञानशाकुन्तले "अभिज्ञान" शब्दस्य संकेतग्रहः कस्मिन् अस्ति?
A. अंगुलीयके

Scanned with CamScanner

(11) अभिज्ञानशाकुन्तलस्य मंगलाचरणे कालिदासः कं स्तौति ?

A. शिवम्

(12) शकुन्तलायाः सख्यौ स्तः ?

अनसूयाप्रियंवदे

(13) अभिज्ञानशाकुन्तलस्य "प्रथम अंकस्य" नाम किम् ?

A. चित्रदर्शनम्

(14) अभिज्ञानशाकुन्तलस्य "द्वितीय अंकस्य" नाम किम् ?

A. "पंचवटी"

(15) अभिज्ञानशाकुन्तलस्य "तृतीय अंकस्य" नाम किम् ?

A. छाया

(16) अभिज्ञानशाकुन्तलस्य "चतुर्थ अंकस्य" नाम किम् ?

A. कौशल्यजनकयोगः

(17) अभिज्ञानशाकुन्तलस्य "पंचम अंकस्य" नाम किम् ?

A. कुमारविक्रमांकः

(18) अभिज्ञानशाकुन्तलस्य "षष्ठांकस्य" नाम किम् ?

A. सम्मेलनम्

(19) अभिज्ञानशाकुन्तलस्य "सप्तम अंकस्य" नाम किम् ?

A. गर्भाङ्कः

(20) अभिज्ञानशाकुन्तलस्य आधार ग्रन्थः (उपजीव्य ग्रन्थः) कः

A. महाभारतम्

21. अभिज्ञानशाकुन्तलस्य सर्वोत्तमः ~~अंकः~~ अंकः कः ?

A. चतुर्थः

Scanned with CamScanner

22. शकुन्तला-दुष्यन्तयोः विवाहः अस्ति
A. गान्धर्वविवाहः

23. शकुन्तला कस्य अभिशापात् अभिशप्तास्ति ?
A. दुर्वासायाः

24. शकुन्तलया सह हस्तिनापुरं यावत् कः गच्छति ?
A. गौतमी

25. अभिज्ञानशाकुन्तले अग्निगर्भा शमी इव का अस्ति ?
A. शकुन्तला।

26. अभिज्ञानशाकुन्तले "अर्थो हि कन्या परकीय एव" कस्य इयम् उक्तिः ?
A. कण्वस्य

27. दुष्यन्तपरित्यक्ता शकुन्तला कस्य आश्रमं निवसति?
A. महर्षेः मारीचाश्रमम्

28. शकुन्तलायाः पुत्रस्य नाम किम् ?
A. सर्वदमनः

29. शकुन्तलायाः अंगुलीयकं (अंगूठी) कुत्र निपतति ?
A. शचीतीर्थे

30. शकुन्तला कस्मिन् अंके परित्यक्ता दुष्यन्तेन ?
A. पंचमे अंके

31. अभिज्ञानशाकुन्तलस्य विधा अस्ति
A. सप्त नाटकम्

32. कालिदासः उपासकः अस्ति
A. शिवस्य

33. शकुन्तलायाः पतिगृहगमनस्य वर्णनं अस्ति
A. चतुर्थे अंके

Scanned with CamScanner

34. अभिज्ञानशाकुन्तलस्य मंगलाचरणे कः छन्दः ?
A. स्रग्धरा छन्दः

35. अष्टमूर्तिशिवस्य स्तुतिः कस्मिन् ग्रन्थे आस्ते ?
A. अभिज्ञानशाकुन्तलस्य मंगलाचरणे

36. महर्षि कण्वः कुत्र गच्छति यदा दुष्यन्तः आश्रमे आगच्छति
A. सोमतीर्थम्

37. शकुन्तलायाः अंगुलीयकं कः प्राप्नोति ?
धीवरः

38. शकुन्तला जलवन्दनां कुत्र करोति ?
A. शचीतीर्थे

39. शिवस्य अष्टमूर्तयः के ?
A. (1) जलम् (2) अग्निः (3) यजमानमूर्तिः (4) चन्द्रमाः (5) आकाशः (6) पृथ्वी (7) सूर्यः (8) वायुः ... ॥

बी.ए प्रथमवर्ष
शिक्षाशास्त्री प्रथम

राज्ञः दिलीपस्य चरित्रचित्रणम्

वेदानां छन्दसि यथा सर्वप्रथमं ओंकारः वर्तते तथैव राजसु भगवान् सूर्यस्य पुत्रः वैवस्वतमनुः अजायत। येषां आदरं तपस्विनः, विद्वांसः तथा महात्मादयः कुर्वन्तिस्म। तेषां वंशे एव शशिसदृश सुखदाता शुद्धचरित्रवान् राजादिलीपस्य जन्म बभूव। राज्ञः स्वरूपं अत्यन्तसौन्दर्यमयं आसीत्। यथा राज्ञः दिलीपस्य सौन्दर्यमयं शरीरं आसीत् तथैव मतिरपि राजा दिलीपः पक्षपातरहित अत्यन्त दयालुश्च आसीत्। तेषां राज्ये सर्वे जनाः नियमेषु चलन्तिस्म तथा च आश्रमस्य नियमानुसारमेव स्वधर्मपालनं कुर्वन्तिस्म राज्ञः स्वभावकारणात्।

Scanned with CamScanner

दयालुः प्रवृत्तिः → राज्ञः दिलीपस्य अत्यन्तं कारुण्य पूर्णं नियमेषु अत्यन्तं सारल्यम् दयालुश्च प्रवृत्तिः आसीत् । तेषां राज्ये प्रजा प्रसन्नतया निवसतिस्म । तत्र कस्यापि प्रकारस्य कार्पण्यं नासीत्, न कोऽपि तेषां राज्ये बुभुक्षितः आसीत्, न कोऽपि मनुष्यः पीडितः आसीत् । यतोहि तेषां राज्ये कठिनतामाः वातावरणमपि आसीत् किन्तु तेषां दयालुः प्रवृत्तिरपि प्रबला आसीत् ।

प्रजापालनम् → राज्ञः दिलीपस्य प्रजापालनं सुखप्रदं आसीत् । धर्मयुक्तं, नियमपूर्णं च आसीत् । तेषां राज्ये प्रजासुखेन निवसतिस्म निवार निवसतिस्म अतः राजा दिलीपकृत प्रजापालनं सुप्रसिद्धमेव । कालिदासेनापि रघुवंशे राज्ञः दिलीपस्य प्रजापालन विषये महती श्लाघा निर्दिष्टा वर्तते ।

धर्मपरायणता → धर्मविषये वयं पश्यामः पठामश्च । यतोहि राजा दिलीपः पदे-पदे धर्मपरायणनिष्ठः दरीदृश्यते । यथा पत्नीधर्मम्, प्रजापालनधर्मम्, पितृपालनं, गुरोः परिचर्या प्रजायाः संरक्षणञ्च तथा च दानादि प्रवृत्तयः दृश्यन्ते ।

सुकर्तव्यनिष्ठा → राजा दिलीपः कर्तव्यपरायणोऽपि दृश्यते एव राज्ञः धर्मम्, कर्तव्यं, दायित्वं च सर्वत्र निर्वहति अतः दिलीपे कर्तव्यनिष्ठतापि पदे-पदे दरीदृश्यते ।

वैदिकी प्रवृत्तिः → राजा दिलीपे वेदेषु चतुर्वेदपरायणता अश्वमेधादियज्ञानां प्रवृत्तिः तदर्थं दानादिकस्य प्रवृत्तिः अपि दृश्यते ।

वीरता → दिलीपस्य जीवने वीरताऽपि दृश्यते । यदा नन्दिन्याः सेवां करोतिस्म दिलीपः तस्मिन् समये सिंहः यदा प्रकटीभूतः तदा दिलीपः वीरतायाः विशदपरिचयं ददाति

रानी सुदक्षिणायाः चरित्रचित्रणम्

रानी सुदक्षिणा मगधदेशस्य निवासिनी आस्ति राज्ञः दिलीपस्य धर्मपत्नी आस्ति रानी सुदक्षिणा। यथाराजः यथा — यस्य पत्नी दक्षिणा प्रसिद्धा तथैव मगधवंशोत्पन्ना सुदक्षिणा राज्ञः दिलीपस्य धर्मपत्नी चास्ति।

राज्ञः दिलीपस्य महतीच्छा आसीत् यत् रानीसुदक्षिणायाः गर्भतः मम सदृशः पुत्रोत्पत्तिः भवेत् किन्तु सुदक्षिणा कामधेनोः शापवशात् सन्तानोत्पत्तिः न अभवत्।

तदनन्तरं पुत्रप्राप्त्यर्थं सन्तानअभावस्य कारणं ज्ञातुं रानी सुदक्षिणा राजा दिलीपेन सह गुरोः वसिष्ठस्य आश्रमं गच्छति।

सुदक्षिणायाः पातिव्रत्यधर्मनिर्वहणम् → सुदक्षिणायां पातिव्रत्यं पदे पदे दरीदृश्यते। यथा राजा दिलीपः आदिशति तथैव रानी सुदक्षिणा आचरति।

सरलता → सुदक्षिणायाः जीवने नम्रता, सरलता, सहृदयतापि सर्वत्र दृश्यते।

याज्ञिकीप्रवृत्तिः → यदा गुरोः वसिष्ठस्य आश्रमे प्रविशति रानी सुदक्षिणा तस्मिन् समये सन्ध्योपासनादिकं विधाय एव गृहं निकषा गच्छति। एतेन ज्ञायते सुदक्षिणायाः याज्ञिकी प्रवृत्तिः।

गुणवत्ता → गुणानां वर्णनं महाकवि कालिदासेन रघुवंशे कृतमेवास्ति।

धर्मनिष्ठता → धार्मिकताऽपि सुदक्षिणायां सर्वत्र दृश्यते

इत्थंभूता सौन्दर्यमयी, गुणवती, धनवती, सौभाग्यवती, श्रीमती चासीत् रानी सुदक्षिणा।

Scanned with CamScanner

टिप्पणी कृत — काव्येषु नाटकं रम्यं तत्र रम्या शकुन्तला ।

काव्यस्य द्वौ भेदौ स्तः । (1) श्रव्यकाव्यं (2) दृश्यकाव्यञ्च । श्रव्यकाव्यस्य कर्णैः श्रुत्वा तथा च दृश्यकाव्यस्य अभिनयेन दृष्ट्वा श्रुत्वा रसास्वादनं तत्र विधीयते ।

अन्यैः विद्वद्भिरपि काव्येषु नूतनं-नूतनं विशिष्टं प्रयत्नं प्रयत्नं कृतम् काव्यस्य तैः महत्वञ्च प्रतिपादितम् ।

"नाटकान्तं कवित्वम्" इत्युक्तिरपि नाटकस्य वैशिष्ट्यं प्रतिपादयति ।

आचार्य भरतमुनिना नाटकस्य लक्षणमपि प्रदत्तम् "त्रैलोक्यस्यास्य सर्वस्य नाट्यं भावानुकीर्तनम्" मुनिः अनेन लक्षणेन नाटकस्य वैशिष्ट्यमपि प्रमाणयति ।

अतः नाटकस्य महत्वं अस्माद् कारणादपि अस्ति यत् तत्संपूर्णकलासु श्रेष्ठमस्ति । कलासु ललितकलाः श्रेष्ठाः तथा ललितकलासु काव्यं काव्येषु नाटकं श्रेष्ठत्वं भजते । नाटकेषु "शाकुन्तलम्" सर्वश्रेष्ठं विद्यते । शाकुन्तलनाटके चतुर्थोऽङ्कः श्रेष्ठः तत्रापि च श्लोक चतुष्टयं सर्वश्रेष्ठत्वं भजते । अतः एतस्माद् कारणाद् एतस्याः उक्तः वैशिष्ट्यं इदं अस्ति । चतुर्थोऽङ्कस्य यत् वैशिष्ट्यं तत्र शकुन्तलायाः पतिगृहगमनस्य समयोऽपि अतीव मार्मिकोऽस्ति ॥

Scanned with CamScanner